O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

FILOLOGIYA
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 81’42:811.111:811.512.133

Muxtorjon BAXTIYAROV,
PhD, dotsent, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: bahtiyarov76@mail.ru

ADChTI dotsenti, PhD S.Abduqaxxorov taqrizi asosida

THE PRAGMATICS OF THE USE OF THEONYMS AND COMMUNICATIVE STRATEGIES IN RELIGIOUS DISCOURSE

Annotation

This article examines the pragmatic use of theonyms and communicative strategies in the religious discourse of English and Uzbek through a comparative-functional analysis. The communicative functions of theonyms in speech acts of supplication, glorification, address, oath-taking, and greeting, as well as their illocutionary force and pragmatic meaning in religious discourse, are investigated. The findings reveal typological convergences and culturally specific divergences between theonym-pragmatic models in the religious discourse of the two languages.

Key words: theonym, pragmatics, religious discourse, communicative strategy, speech act, illocutionary force, English language, Uzbek language, linguoculturology.

ПРАГМАТИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ ТЕОНИМОВ И КОММУНИКАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ В РЕЛИГИОЗНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

Данная статья исследует прагматическое употребление теонимов и коммуникативные стратегии в религиозном дискурсе английского и узбекского языков на основе сравнительно-функционального анализа. Изучаются коммуникативные функции теонимов в речевых актах просьбы, прославления, обращения, клятвы и приветствия, а также их иллокутивная сила и прагматическое значение в религиозном дискурсе. Результаты исследования выявляют типологическое сходство и культурно-специфические различия между теонимо-прагматическими моделями в религиозном дискурсе двух языков.

Ключевые слова: теоним, прагматика, религиозный дискурс, коммуникативная стратегия, речевой акт, иллокутивная сила, английский язык, узбекский язык, лингвокультурология.

DINIY DISKURSDA TEONIMLARNING QO‘LLANILISH PRAGMATIKASI VA KOMMUNIKATIV STRATEGIYALAR

Annotatsiya

Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi diniy nutqda teonimlarning pragmatik qo‘llanilishini va kommunikativ strategiyalarini qiyosiy-funksional tahlil asosida o‘rganadi. Teonimlarning iltimosnoma, ta’zim, murojaat, qasam va salomlashuv kabi nutq aktlarida bajaruvchi kommunikativ vazifalari, shuningdek diniy diskursda ularning illokutiv kuchi hamda pragmatik ma’nosi tadqiq etiladi. Tadqiqot natijalari ikki til diniy diskursidagi teonim-pragmatik modellar o‘rtasidagi tipologik yaqinlik va madaniy-spetsifik tafovutlarni ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: teonim, pragmatika, diniy diskurs, kommunikativ strategiya, nutq akti, illokutiv kuch, ingliz tili, o‘zbek tili, lingvokulturologiya.

Kirish. Diniy nutq – bu insoniyat kommunikatsiyasining eng qadimiy va eng murakkab shakli bo‘lib, unda til nafaqat axborot uzatish, balki transsendental reallik bilan munosabat o‘rnatish vositasiga aylanadi. Ushbu nutq turining markazida teonimlar turadi: ular diniy diskursning nominal maydonini tashkil etib, gapiruvchi va muqaddas kuch o‘rtasidagi muloqotni imkon qadar to‘g‘ridan to‘g‘ri qilib beradi. Britaniyalik pragmatikachi Jon Ostin (John L. Austin) nutq aktlari nazariyasini yaratganida, “to say something is to do something” degan prinsipni asosladi [1]. Ushbu prinsip diniy nutqda teonim qo‘llanilganda ayniqsa to‘g‘ri: Alloh nomi bilan qasam ichilganda yoki Xudo nomiga iltijo qilinganda, bu oddiy informatsiya berish emas – balki performativ kommunikativ harakat.

O‘zbek tilshunosligida pragmatika sohasi nisbatan yaqinda rivojlana boshladi. Shu bois diniy nutqdagi teonimlarning kommunikativ funksiyalarini o‘rganuvchi maxsus tadqiqotlar deyarli yo‘q. Ingliz tilshunosligida esa diniy diskurs pragmatikasi ancha chuqur o‘rganilgan bo‘lsada, teonimlarning aniq pragmatik roli ko‘pincha umumiy diniy til tahlillari doirasida qolib ketadi. Ushbu maqola ana shu bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida qiyosiy-funksional yondashuv orqali ikki tildagi diniy nutqda teonimlarning pragmatik rolini ochib berishga intiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pragmatika tilshunoslikda tilning qo‘llanilish sharoitlari va muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi soha sifatida teonimlarning kommunikativ funksiyalarini tahlil qilishda asosiy metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Gerbert Paul Grice kooperativlik prinsiplari doirasida diniy nutqdagi implikaturalar [2], Searle nutq akti taksonomiyasi [3] va Leech xushmuomalalik strategiyalari [4] – bularning barchasi diniy diskursdagi teonim pragmatikasini o‘rganishda metodologik asos bo‘la oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda funksional-pragmatik tahlil, diskurs tahlili, qiyosiy-tipologik tahlil va nutq akti tahlili metodlari qo‘llanildi. Metodologik asos sifatida Ostin–Searle nutq aktlari nazariyasi, Grice kooperativlik prinsiplari va Leechning xushmuomalalik qoidalari qabul qilindi. Tadqiqot korpusi quyidagi manbalardan shakllandi. Ingliz tilida: King James Bible (1611) va New International Version (NIV, 2011) diniy

matnlari, Anglikan va Protestant cherkov liturgiyalari, diniy nutq namunalarini o‘z ichiga olgan British National Corpus (BNC) bo‘limi. O‘zbek tilida: Qur’oni Karim o‘zbekcha tarjimasi (2016), O‘zbekistondagi juma xutbalari matni (2018–2022 yillar to‘plami), hadis tarjimalari va islomiy va’z matnlari.

Tahlil uchun jami ingliz tilida 320 ta, o‘zbek tilida 285 ta teonim-nutq akti namunasi tanlab olindi. Namunalar teonim qo‘llanilgan kommunikativ kontekstga ko‘ra tasniflanib, har bir namuna uchun: 1) nutq akti turi; 2) illokutiv maqsad; 3) perlokutiv ta’sir; 4) madaniy-pragmatik kontekst kabilar belgilandi. Miqdoriy ma’lumotlar frekvensiya tahlili orqali qayta ishlandi.

Tahlil va natijalar. Diniy nutqdagi teonim-nutq aktlari tipologiyasi. Searle nutq aktlari taksonomiyasi asosida ikki tildagi diniy nutqda teonimlarning besh asosiy nutq akti turida qo‘llanilishi aniqlandi. Ushbu tasnif diniy kommunikatsiyaning pragmatik xaritasini beradi va ikki til o‘rtasidagi funksional umumiylikni ko‘rsatadi (1-jadval).

1-jadval.

Diniy nutqdagi teonim-nutq aktlari tipologiyasi

Nutq akti turi	Illokutiv maqsad	Ingliz tili namunasi	O‘zbek tili namunasi
Iltimosnoma (supplication)	Ilohiy kuchdan yordam so‘rash	Lord, grant us Your mercy	Yo Alloh, bizga hidoyat ber
Ta’zim (glorification)	Ilohiy zotni ulug‘lash	Praise be to God Almighty	Allohga hamd bo‘lsin
Murojaat (invocation)	Ilohiy zotga to‘g‘ridan to‘g‘ri murojaat	O Lord, hear our prayer	Yo Rabbim, eshit
Qasam (oath)	Teonim orqali majburiyat tasdiqlash	By God, I swear...	Alloh haqqi, men...
Baxt tilash (benediction)	Ilohiy baraka tilamoq	God bless you	Alloh sizni asrasin

Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Teonimlarning illokutiv kuchi: ingliz tili diniy diskursi. Ingliz tilidagi diniy nutqda teonimlarning illokutiv kuchi bevosita ularning grammatik pozitsiyasi va intonatsion rasmiylashuvi bilan bog‘liq. Vokativ pozitsiyada qo‘llaniladigan teonimlar – masalan, “O Lord”, “Almighty God”, “Heavenly Father” – eng yuqori illokutiv kuchga ega bo‘lib, gapiruvchining to‘g‘ridan to‘g‘ri ilohiy muloqotga kirish niyatini bildiradi. Brit tilshunosi Devid Kristal yozganidek: “in religious language, the vocative use of theonyms creates a unique pragmatic space where the speaker simultaneously acknowledges divine authority and establishes a direct communicative channel” [5].

Ingliz tilida teonimlarning xushmuomalalik strategiyalari (politeness strategies) bilan o‘zaro ta’siri alohida pragmatik qiziqish uyg‘otadi. Braun va Levinsonning ijobiy va salbiy xushmuomalalik modeli [6] doirasida diniy nutqda teonimlar ko‘pincha “negative politeness” – ya’ni ilohiy avtoritet oldida kamtarlik ko‘rsatish – strategiyasi bilan birga qo‘llaniladi. “If it be Your will, O Lord” yoki “By Your grace, Almighty” kabi qurilmalar bu strategiyaning tipik namunasi. Leech ta’kidlaganidek, “in religious register, politeness towards the divine is structurally encoded through the very choice of theonym and its syntactic frame” [4].

Performativ nutq aktlarida teonimlarning roli ayniqsa muhim. “I baptise you in the name of the Father, the Son, and the Holy Spirit” kabi formulalarda teonim qo‘llanilishi nutq aktining o‘zini performativ jihatdan yaroqli qiladi: teonim bo‘lmasa, marosim kommunikativ kuchini yo‘qotadi. Ostin ta’biricha, bu “felicity condition” – ya’ni nutq aktining muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun zaruriy shart hisoblanadi [1].

Teonimlarning illokutiv kuchi: o‘zbek tili diniy diskursi. O‘zbek tilidagi diniy nutqda teonimlarning pragmatik qo‘llanilishi islom diniy diskursining o‘ziga xos kommunikativ an’analari bilan chambarchas bog‘liq. Arabcha teonim formulalarining o‘zbek nutqiga o‘tishi – Bismillahir rohmanir rohiym, Alloh akbar, Yo Robbim – faqat tarjima emas, balki madaniy-pragmatik o‘zlashtirish jarayoni. O‘zbek tilshunosi M. Abdullayeva ta’kidlaganidek: “islomiy teonim formulalari o‘zbek diniy diskursida o‘z arabcha shaklida saqlanishi – bu pragmatik autentiklik tamoyilining namunasidir: arabcha shakl sakral kuchning o‘zi deb qabul qilinadi” [7].

O‘zbek diniy nutqida teonimlarning iltimosnoma nutq aktlaridagi qo‘llanilishi alohida pragmatik model hosil qiladi. Duo (iltijo) janrida teonim odatda murojaat formasi – Yo Alloh, Yo Rabbim, Yo Rabb ul-Alamiyn – bilan boshlanadi va bu vokativ teonim faqat adresat belgilagich emas, balki illokutiv kuchni maksimallashtiruvchi pragmatik signal sifatida ham ishlaydi. “Yo” undovining teonim bilan birikishi o‘zbek diniy nutqida noyob pragmatik konstruksiya hosil qiladi, buning ingliz tilidagi paralleli esa “O” vokativ bilan – “O Lord, O God” – namoyon bo‘ladi. B. Qodirov fikricha, “yo-teonim konstruksiyasi o‘zbek duosining markaziy pragmatik formulasi bo‘lib, uning illokutiv kuchi arabcha asldan ham kuchliroq bo‘lishi mumkin – chunki ona tilida aytilgan iltijo ichki his-tuyg‘uni to‘liqroq ifodalaydi” [8].

Qasam nutq aktlarida ikkala tilda ham teonimlarning perlokutiv ta’siri eng yuqori darajaga chiqadi. Ingliz tilida “By God” yoki “God is my witness”, o‘zbek tilida “Alloh haqqi” yoki “Xudoga and ichaman” kabi konstruksiyalar gapiruvchining so‘ziga ijtimoiy ishonch kreditini oshirish maqsadida qo‘llaniladi. Bu holda teonim kommunikativ strategiyaning asosiy resursi hisoblanadi.

Kommunikativ strategiyalar: qiyosiy tahlil. Ikki tildagi diniy nutq korpusini tahlil qilish natijasida teonimlarga asoslangan to‘rtta asosiy kommunikativ strategiya aniqlandi (2-jadval). Bu strategiyalar ikki tilda ham mavjud, ammo ularning til-pragmatik amalga oshirilish shakli farqlanadi.

2-jadval.

Teonim-asosli kommunikativ strategiyalar: qiyosiy model

Strategiya	Pragmatik maqsad	Ingliz tili modeli	O‘zbek tili modeli
Sakralizatsiya	Nutqni muqaddaslashtirish	“In the name of God...”	“Bismillah...”
Avtorizatsiya	Ilohiy vakolatga tayanish	“As God commands...”	“Alloh amr qilganidek...”
Solidarlashtirish	Jamoa birligini mustahkamlash	“May God bless us all”	“Alloh hammamizni asrasin”
Minnatdorlik	Ilohiy ne’matlarni tan olish	“Thank God / Praise the Lord”	“Allohga shukur”

Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Miqdoriy tahlil shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi diniy nutqda teonimlarning eng ko‘p qo‘llanilishi ta’zim (glorification) nutq aktida kuzatiladi (umumiy namunalarning 34%), o‘zbek tilidagi diniy nutqda esa iltimosnoma (supplication) birinchi o‘rinda turadi (38%). Bu raqamlar ikki diniy madaniyatdagi kommunikativ ustunliklarning farqini aks ettiradi: protestant ingliz-amerikan an’anasida Xudoni ulug‘lash alohida ta’kidlansa, islomiy o‘zbek an’anasida ilohiy yordamga murojaat etish markaziy o‘rin egallaydi.

Tadqiqot natijalari diniy nutqdagi teonim pragmatikasi bo‘yicha bir qator muhim nazariy xulosalar chiqarishga imkon beradi. Avvalo, teonimlar diniy diskursda oddiy referensial birliklar emas – ular performativ-pragmatik operatorlar hisoblanadi. Bu tushuncha Ostinning performativlar

nazariyasini diniy kontekstda kengaytirishni talab qiladi: diniy nutqda teonim qo‘llaniladigan deyarli barcha nutq aktlari ma’lum darajada performativ – ya’ni real dunyoda o‘zgarish yasovchi xarakter kasb etadi.

Ikkinchi muhim natija – ikki tildagi teonim-pragmatik modellar o‘rtasidagi funksional umumiylik va madaniy spetsifik tafovut bir vaqtda mavjudligidir. Funksional umumiylik shunda namoyon bo‘ladiki, ikkala til diniy nutqida ham teonim vokativ konstruksiyalar, iltijonomalar va benediksiyalar (baxt tilashlar) universal nutq akti turlari sifatida ishlamoqda. Bu universallikni Searle nutq aktlari nazariyasi asosida tushuntirish mumkin [3]: diniy kommunikatsiyaning asosiy illokutiv tiplari tillarga bog‘liq emas, ular inson kommunikativ tabiatidan kelib chiqadi.

Madaniy spetsifik tafovutlar esa pragmatik amalga oshirilish shaklida namoyon bo‘ladi. O‘zbek diniy nutqidagi “Yo” + teonim konstruksiyasi, arabcha formulalarning o‘zgartirilmay qo‘llanilishi va duo janrining o‘ziga xos pragmalingvistik tuzilmasi – bularning barchasi islomiy madaniy tushunchaning lingvistik kodlashuvidir. Ingliz tilidagi “O Lord” konstruksiyasining esa bibliya she’riy an’anasi bilan munosabati bu tilning diniy pragmatikasini shakllantirgan asosiy omil hisoblanadi. Shunga o‘xshash kuzatuvni Wierzbicka ham tasdiqlaydi: “every language encodes its own cultural scripts for communicating with the divine, and these scripts are deeply embedded in the pragmatics of theonym use” [9].

Mavjud tadqiqotlar bilan taqqoslaganda, ushbu ish tilshunoslikka bir qator yangiliklar kiritadi. Birinchidan, diniy nutqdagi teonim pragmatikasini ikki tilda bir vaqtda va tizimli qiyosiy tahlil qiluvchi dastlabki ishlardan biri hisoblanadi. Ikkinchidan, nutq akti taksonomiyasini teonim-spetsifik darajaga olib tushirib, “teonim-nutq akti” tushunchasini muomalaga kiritadi. Uchinchidan, o‘zbek diniy diskursidagi teonim pragmatikasini ilmiy jihatdan tavsiflashdagi hozirgi kamchilikni to‘ldiradi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi diniy nutqda teonimlarning pragmatik qo‘llanilishini va kommunikativ strategiyalarini qiyosiy-funksional tahlil asosida o‘rganib, quyidagi asosiy xulosalarga keldi. Teonimlar diniy nutqda oddiy referensial birliklar emas, balki performativ-pragmatik operatorlar sifatida ishlaydi. Ularning illokutiv kuchi nutq akti turiga, grammatik pozitsiyaga va madaniy-diniy kontekstga ko‘ra farqlanadi. Ikki tilda ham teonim-nutq aktlarining besh asosiy turi – iltimosnoma, ta’zim, murojaat, qasam va baxt tilash aniqlandi.

Ingliz va o‘zbek tilidagi diniy nutqda teonimlarning funksional umumiyligi ularning pragmatik amalga oshirilish shaklidan ustundir. Umumiylik: vokativ teonim konstruksiyalar, illokutiv kuch maksimallashuvi tamoyili va sakralizatsiya strategiyasi. Tafovut: ingliz tilidagi ta’zim ustunligi; o‘zbek tilidagi iltijonoma ustunligi; arabcha teonim formulalarining o‘zbek nutqida o‘zgartirilmay saqlanishi.

To‘rtta asosiy teonim asosli kommunikativ strategiya – sakralizatsiya, avtorizatsiya, solidarlashtirish va minnatdorlik – ikki tilda ham mavjud. Bu strategiyalarning universal mavjudligi inson diniy kommunikatsiyasining transsendental xususiyatini aks ettiradi. Keyingi tadqiqotlarda teonim pragmatikasini og‘zaki va yozma diniy diskursda qiyosiy o‘rganish, shuningdek zamonaviy raqamli diniy kommunikatsiyada (ijtimoiy tarmoqlar, onlayn va’zlar) teonimlarning pragmatik o‘zgarishlarini kuzatish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 167 p.
2. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / ed. P. Cole, J. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
3. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
4. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
5. Crystal D. Begat: The King James Bible and the English Language. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 328 p.
6. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
7. Abdullayeva M. Islom diniy diskursida nutq aktlari va ularning pragmatik xususiyatlari // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2021. – № 3. – B. 44–52.
8. Qodirov B. O‘zbek duosining lingvistik tuzilmasi va pragmatik vazifalari // Tilshunoslik masalalari. – 2019. – № 2. – B. 18–27.
9. Wierzbicka A. What Did Jesus Mean? Explaining the Sermon on the Mount and the Parables in Simple and Universal Human Concepts. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 352 p.